

Vytautas Ambrazas, Aleksas Girdenis, Kazys Morkūnas,
Algirdas Sabaliauskas, Vincas Urbutis, Adelė Valeckienė,
† Aleksandras Vanagas

PRATARME

LIETUVIŲ KALBOS ENCIKLOPEDIJA

Parengė
Kazys Morkūnas

Redagavo
Vytautas Ambrazas

Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas

daiktavardis (lot. *substantivum*) – savarankiška kalbos dalis, kuriai priklausančios žodžiai žymi daiktų, reiškinių, veiksmų ar ypatybių pavadinimus. Lietuvių kalboje Δ turi savarankiškas ↑ *giminės*, ↑ *skaičiaus* ir ↑ *linksnio* kategorijas. Sakinyje Δ dažniausiai eina ↑ *veiksniu* ar ↑ *papildiniu*, rečiau – nederinamuoju ↑ *pažyminiu* ar ↑ *aplinkybe*.

Δ skirstomi į bendrinius – klasių pavadinimus (pvz., *miestas, vyras, šalis, akmuo, dvasia, šventė, grįžimas, gerumas*) ir tikrinius – individualių dalykų pavadinimus (pvz., *Vilnius, Kęstutis, Lietuva, Pūntukas, Žemyna, Vėlykos*). Visi tikriniai Δ rašomi didžiąja raide, o sutartiniai įmonių, įstaigų, organizacijų, spaudinių bei gaminių pavadinimai – dar ir su kabutėmis (pvz., „Inkaras“, „Žalgiris“, „Aušra“, „Karvutė“). Griežtos ribos tarp bendrinių ir tikrinių Δ nėra: bendriniai gali pereiti į tikrinius ir atvirkščiai.

Δ turi vyriškosios arba moteriškosios giminės formas. Kai kurie Δ gali reikšti ir vyriškosios, ir moteriškosios lyties asmenis – jie vadinami bendrosios giminės Δ (pvz., *aklplėša, mėmė, naktibalda*). Δ linksniuojami, t. y. kaitomi skaičiais ir linksniais. Dauguma Δ turi 2 skaičius – vienaskaitą ir daugiskaitą (tarmėse ir grožinėje literatūroje retkarčiais dar pasitaiko dviskaitos formų). Skaičiais paprastai nekaitomi tikriniai Δ ir kai kurie bendriniai, žymintys: a) sudėtinius, dažniausiai porinius daiktus (pvz., *akiniai, žirklys, kėlnės*), b) medžiagas (pvz., *smėlis, sviestas, miltai*), c) abstrakčius sąvokas (pvz., *drąsa, skubėjimas, grožis*), d) vienaarūšių daiktų sancaupas (vadinamieji kuopiniai Δ, pvz., *jaunimas, šviesuomenė, žmonija*). Δ, galintys turėti tik vienaskaitos formas, vadinami vienaskaitiniais, tik daugiskaitos formas – daugiskaitiniais. Δ turi 7 ↑ *linksnius*, skiriamos 5 ↑ *linksniuotės*. Linksnių formos žymi Δ santykius su kitais žodžiais sakinyje.

Pagal darybą Δ skirstomi į paprastuosius (pvz., *miškas, gėlė*) ir darinius. Žr. dar *daiktavardžių daryba*.

L: *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius, 1965, p. 161–473; *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1997, p. 60–167.

V.A.

daiktavardžių daryba – žodžių darybos posistemio dalis, lemianti morfeminių daiktavardžių susidarymą. Žymi dauguma lietuvių kalbos daiktavardžių yra dariniai. Čia apstu visais keturiais pagrindiniais darybos būdais – sufiksacija, paradigmacija, kompozicija ir prefiksacija – atsiradusių žodžių. Daugiausia yra priesagų vedinių, priklausančių šimtams labai nevienodo produktyvumo darybos tipų. Kitais trimis darybos būdais susidariusių daiktavardžių bendrasis skaičius yra keletą kartų mažesnis, ne tiek gausu ir skirtingų darybos tipų. Antrąją vietą (po priesagų vedinių) dabar ko gera užima galūnių vediniai, nors ne ką mažiau yra ir dūrinių. Mažiausiai daiktavardžių padaryta su priešdėliais.

Priesagų ir galūnių vediniai daug kuo panašūs; juos ir apžvelgti galima kartu, suskirsčius darybos kategorijomis, apimančiomis sinoniminius darybos tipus (tik vienai kitai iš tokių kategorijų atstovauja vien priesaginiai darybos tipai).

Viena iš labiausiai išplētotų kategoriju – *d e m i n u t y v a i* (lot. *deminutiva*). Jais laikomi priesagų vediniai, padaryti iš daiktavardžių ir žymintys tą patį ar bent tos pačios rūšies dalyką kaip ir pamatinis žodis, tačiau paprastai skirtingo dydžio (dažniausiai – mažesnį, rečiau – didesnį) ar bent taip nusakytą, kad būtų matyti to dalyko emocinis vertinimas (nuo pasigėrėjimo iki pasibjaurėjimo). Tad šiai kategorijai, be tikrųjų deminutyvų (mažinamųjų vedinių), dar skiriami didinamieji vediniai (lot. *augmentativa*, arba *amplificativa*), maloninamieji (lot. *meliorativa*) ir menkinamieji (lot. *peiorativa* arba *deteriorativa*). Deminutyvų gali būti pasidaroma kone iš kiekvieno daiktavardžio ir paprastai ne tik su kuria nors viena, bet su keletu, o iš kai kurių daiktavardžių – net su keliolika ar keletu dešimčių priesagų. Iš viso žinoma apie 80 deminutyvų darybos priesagų (dauguma iš jų, beje, yra vien tarminės, siaurai tepažįstamos, dažnai ir nedarrios). Bendrinė kalba verčiasi keliolika priesagų, iš kurių tikrai darios tiktai kelios. Daugiau negu pusė tekstuose (pirmiausia grožinės literatūros) vartojamų deminutyvų turi formantą *-elis, -ė / -ėlis, -ė*; variantas *-elis, -ė* (triskiemeniuose deminutyvuose, pvz., *gatvėlė, lašėlis, sesėlė, šaltėlis*) maždaug dvigubai dažnesnis už *-ėlis, -ė* (daugiau skiemenų turinčiuose deminutyvuose, pvz., *kišenėlė, pavasarielis, raštininkėlis*). Toliau pagal darumą rikiuojasi formantai *-(i)ukas, -ė* (pvz., *daržiukas, dėdėukas, žasiūkė*), *-(i)utis, -ė* (pvz., *rogūtės, saulūtė, švarkūtis*; vyr. giminės deminutyvai įprastesni su *-(i)utė*, plg. *broliukas – sesūtė* ir panašias poras), *-aitis, -ė* (pvz., *akmenaitis, mamaitė, vasaraitė*), *-ytis, -ė* (pvz., *brolytis, duonytė, lovytė*), *-ulis, -ė* (pvz., *Dievulis, sesulė*), *-užis, -ė* (pvz., *draugūžis, laimūžė*), *-(i)ūkštis, -ė* (pvz., *kambariūkštis, velniūkštis*), *-okšnis* (pvz., *krūmókšnis, upókšnis*) ir kt.

Stambią kategoriją sudaro *veiksmažodžių abstraktai*, arba veiksmų pavadinimai (lot. *nomina actionis*) – daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis yra padaryti iš veiksmažodžių ir reiškia veiksmą (ar būseną). Dariausias bei reguliariausias formantas čia yra *-imas / -ymas*. Variantų pasiskirstymas – griežtai apibrėžtas: su *-ymas* abstraktai daromi tiktai iš veiksmažodžių, turinčių bendratyje *-yti* ir esamojo laiko 3 asm. *-o* (pvz., *ādymas, laistymas(is), nu(si)žūdytas*), su *-imas* – iš visų kitų veiksmažodžių, jų būtojo kartinio laiko kamienų (pvz., *ėjimas, nuōdijimas(is), pasididžiāvimas*). Kitų bendrinės kalbos priesagų darumas daug mažesnis: *-tis* (pvz., *mirtis, rungtis, užmarštis*), *-esys* (pvz., *girgždesys, liūdesys, staugesys*), *-ulyš* (pvz., *čiaudulyš, rąžulyš*), *-yba* (pvz., *gamybā, kūrybā, derybos*), *-smas* (pvz., *gaūsmas, keiksmas, lėksmas*), *-sena* (pvz., *eīsena, mąstysena, vartósena*), *-tynės* (pvz., *eitynės, pjautynės, varytynės*), *-ynė(s)* (pvz., *erzelynė, kankynė; skerdynės*), *-mė* (pvz., *sėkmė, trukmė*), *-(i)onė* (pvz., *keliōnė, vakarōnė*), *-alas* (pvz., *pāistalas, tauškalas*), *-inys* (pvz., *siutinys, svaiginys*), *-snis* (pvz., *mirkšnis, tūpsnis*), *-tas* (pvz., *gaištas, sprigtas*), *-(i)uotė* (pvz., *skaičiuotė, treniruotė*), *-ga* (pvz., *eigā, sūeiga*), *-atis* (pvz., *graužanš, maišatis*), *-estis* (pvz., *gailėstis, pykestis*) ir kt. Tarp vadinamųjų tarptautinių žodžių ryškiausias yra priesagos *-(i)acija* abstraktų darybos tipas (pvz., *likvidācija, militarizācija, simuliācija*). Iš galūnių čia dariausios *-a* (pvz., *ištuoka, pagālba, samdā*) ir *-is* (pvz., *itū-*

žis, *póelgis, skrydis*); toliau eina *-as* (pvz., *dūkas, užgaidas*), *-ė* (pvz., *išmonė, sópė*), *-ius* (pvz., *stygius, žylis*).

Stambiai, nors ne tiek įvairią, kategoriją sudaro *vardažodžių abstraktai*, arba ypatybių pavadinimai (lot. *abstracta*, arba *nomina qualitatis*) – daiktavardžiai, su priesagomis ar galūnėmis dažniausiai padaryti iš būdvardžių, rečiau – daiktavardžių, dar rečiau – iš kitų linksniuojamųjų žodžių ir abstrakčiai reiškiantys ypatybės. Iš poros dešimčių priesaginių darybos tipų čia tikrai darūs yra tik trys: *-umas* (abstraktai paprastai galimi iš kiekvieno laipsniuojamo būdvardžio, pvz., *gilumas, piktumas, rausvumas*; tik rašto kalbai būdingi vediniai iš dalyvių, pvz., *matomumas, netikėtumas*; daiktavardžiais ar dar kitų kalbos dalių pamatiniais žodžiais remiamasi retai, pvz., *raganumas, daugumas*), *-ybė* (distribucija beveik nesiskiria nuo *-umas*, pvz., *atkaklybė, karštybė, storiybė; brolybė, stabmeldybė; galimybė, nepriklausomybė; kokybė, trejybė*), *-ystė* (dažniausiai daroma iš asmenų pavadinimų, pvz., *aiškiaregystė, kalvystė, vagystė*; būdvardžių abstraktų palyginti nedaug, pvz., *aklystė, kvailystė*). Galūnių darybos vardažodžių abstraktai beveik be išimčių remiasi vien būdvardžiais ir didžioji jų dalis priklauso *-is* tipui (pvz., *greitis, kiėtis, skōnis*).

Stambiai ir darybiškai įvairią kategoriją sudaro *veikėjų ir veiksmazodinės ypatybės turėtojų pavadinimai* (lot. *nomina agentis*) – daiktavardžiai, kurie su priesagomis ar galūnėmis padaryti iš veiksmazodžių ir žymi pamatiniu žodžiu pasakymo veiksmo atlikėją ar tą, kam būdinga su tuo veiksmu susijusi (dažniausiai neigiama) ypatybė. Tikrųjų veikėjų pavadinimų dariausios priesagos yra *-tojas, -a* (daroma iš priesaginių bendračių, pvz., *gydytojas, -a, keliáutojas, -a, valgydintojas, -a*) ir *-ėjas, -a* (kai remiamasi pirminiais veiksmazodžiais, jų būtojo kartinio laiko kamienais, pvz., *kirpėjas, -a, siuntėjas, -a, vedėjas, -a*); iš veiksmazodinės ypatybės turėtojų pavadinimų dažniausi yra su priesaga *-ėlis, -ė* (daromi paprastai iš priešdėlinių pirminių intransyvtvinių veiksmazodžių, pvz., *apdūjėlis, -ė, nuskrėtėlis, -ė, surūgėlis, -ė*). Iš kitų priesagų darios dar yra *-ikas, -ė* (pvz., *grobikas, -ė, nešikas, -ė, smaugikas, -ė*), *-lys, -ė* (pvz., *cyplys, -ė, niurzglis, -ė, pamplis, -ė*), *-ūnas, -ė* (pvz., *klajūnas, -ė, pagyrūnas, -ė, šaipūnas, -ė*). Iš galūnių vedinių daugiau negu pusė priklauso *-a* tipui (pvz., *drimba, išgama, žliūmba*).

Stamboka ir darybiškai įvairi yra ir *vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų* (lot. *nomina attributiva*) kategorija, apimanti daiktavardžius, su priesagomis ar galūnėmis padarytus iš būdvardžių, daiktavardžių, o kartais ir kitų vardažodžių (ar jiems artimų žodžių) ir žyminčius asmenį, gyvūną ar daiktą pagal kurią nors būdingą ypatybę. Daugiausia vedinių yra su *-ininkas, -ė* (pvz., *džiōvininkas, -ė, mergininkas; privatininkas, -ė*) ir *-inė* (pvz., *duginė, kōjinė; rudinė*). Toliau eina vediniai su *-inis* (pvz., *auliniai, kampinis; šaltinis*), *-uolis, -ė* (pvz., *grázuōlis, -ė, sausuōlis, -ė; snieguōlė*), *-ainis, -ė* (pvz., *miežainis, šilainė; saldainis*), *-ienė* (pvz., *bulviēnė, uogiēnė; prėskiēnė*), *-(i)ukas, -ė* (pvz., *ausinukas, juodukas, -ė; vasarūkai*), *-ūnas, -ė* (pvz., *baltūnas, plėšrūnas, -ė; pūkūnė*) ir kt. Iš svetimų priesagų dažniausia yra *-istas, -ė* (pvz., *anarchistas, -ė, darvinistas, -ė, karjeristas, -ė*). Dariausioms šios kategorijos priesagoms

vedinių skaičiumi beveik prilygsta galūnių darybos tipas su *-is / -ys*, dažniausiai apimantis ir moteriškosios giminės (su *-ė*) formas (pvz., *dvylis, -ė, kvailys, -ė; pietys*).

Veiksmo rezultatų pavadinimų (lot. *nomina acti*) kategorija apima veiksmažodinius priesagų ir galūnių darybos daiktavardžius, kurie žymi pamatiniu žodžiu pasakyto veiksmo rezultatą ar bent jau objektą. Iš įvairių priesagų, duodančių šios kategorijos vedinių, bent kiek daresnių nėra daug: *-inys* (pvz., *brėžinys, pirkinys, vėrinys*), *-alas* (pvz., *gėralas, pātiekalas, spjaūdalas*), *-muo* (pvz., *armuō, dalmuō, griūmenys*), *-ena* (pvz., *lūpena, pūvenos*), *-ulyš* (pvz., *krešulys, krituliai*). Didesnę pusę veiksmo rezultato pavadinimų sudaro galūnių vediniai, kurių mažiausiai pusė yra *-a* tipo (pvz., *nūolauža, priekaba, skālā*); palyginti darios yra ir galūnės *-as* (pvz., *pėrkasas, ūžpalas*), *-is* (pvz., *išlinkis, pjūvis*).

Įrankių pavadinimai (lot. *nomina instrumenti*) – tai daiktavardžiai, su priesagomis ar galūnėmis padaryti iš veiksmažodžių (dažniausiai tranzityvinių) ir žymintys daiktą (įnagį, ryką, prietaisą ar šiaip kokią priemonę), skirtą atlikti pamatiniu žodžiu pasakytam veiksmui. Iš ilgokos priesagų virtinės kiek daresnės (nors irgi saikingai) čia yra *-tuvas* (pvz., *dirtuvas, galāstuvus, šaldytuvas*), *-iklis* (pvz., *kirtiklis, saugiklis, variklis*), *-tas* (pvz., *apklōtas, grāžtas, kēltas*), *-tukas* (pvz., *bestūkas, mygtūkas, pieštūkas*), *-alas* (pvz., *āpdangalas, pāpuošalas, rỹškalas*), *-yklė* (pvz., *grandỹklė, svarstỹklės, vertỹklė*), *-tuvė* (pvz., *bertuvė, kártuvės, velėtuvė*). Arti pusės šios kategorijos galūnių vedinių baigiasi *-as* (pvz., *āpavas, pāsparas, žniūgas*); iš kitų galūnių dar minėtina *-a* (pvz., *pakabā, sagā*).

Apystambę darybos kategoriją dar sudaro vietų pavadinimai (lot. *nomina loci*) – daiktavardžiai, su priesagomis ar galūnėmis padaryti iš daiktavardžių, veiksmažodžių ar būdvardžių ir žymintys vietą pagal joje esančius daiktus, atliekamą veiksmą ar jai būdingą ypatybę. Daugiausia yra daiktavardžių vedinių. Beveik vien tik juos produkuoja trys pačios dariausios šios kategorijos priesagos: *-ynas* (pvz., *alksnỹnas, kemsỹnas, vienuoļynas*), *-ynė* (pvz., *blakỹnė, usnỹnė; dykỹnė; landỹnė*), *-inė* (pvz., *mālkinė, pinigĩnė, rašalĩnė*). Iš likusių dviejų daresniųjų afiksų priesaga *-ykla* jungiasi su veiksmažodžiais (pvz., *ganyklā, stovyklā, vėlyklā*), priesaga *-uma* – su būdvardžiais (pvz., *aukštumā, lygumā, sausumā*). Galūnių vedinių ši kategorija turi palyginti nedaug, ir didesnė jų pusė priklauso *-a* tipui (paprastai remiamasi veiksmažodžiais, pvz., *īlanda, markā, priėplauka*).

Išsamiau aprašant afiksinę Δ, nepaliekamos nuošalyje nė siauresnės apimties darybos kategorijos: asmenų pavadinimai pagal profesiją (lot. *nomina professionalia*, arba *nomina auctoris*, pvz., *daržininkas, -ė, lotynistas, -ė, rāčius*), pavadinimai pagal kilmę bei priklausymą (lot. *nomina originis et possessiva*), kur skiriami asmenų pavadinimai pagal jų kilimo bei gyvenamąją vietą (lot. *nomina gentilia* bei *nomina regionalia*, pvz., *miestietis, -ė, plungiškis, -ė, rokiškėnas, -ė*), vaikų pavadinimai pagal jų tėvus (lot. *patronymica*, pvz., *brolāitis, -ė*) ir panašių pusiau semantinių pogrupių vediniai (pvz.,

kiauliena, miežojaĩ, zuikenà), pavadinimai pagal lyties skirtumą arba poriniai pavadinimai (lot. *nomina generis*, arba *nomina mota*, pvz., *bróliene, káttinas, liūtė*), kuopiniai pavadinimai (lot. *nomina collectiva*, pvz., *bajorijà, laivýnas*), švenčių bei apeigų pavadinimai (lot. *nomina feriarum et ritualia*, pvz., *įkurtūvės, vardínės*).

Jei priešdėlių vediniai nepainiojami su šiaip priešdėliniais žodžiais, galima teigti, kad prefiksacijos būdu daiktavardžiai normaliai daromi tik iš daiktavardžių. Gal trečdalis vedinių yra padaryti su priešdėliu *pa-* (pvz., *pagirýs, panagė, patėvis*). Kiek didesniu darumu dar išsiskiria *už-* (pvz., *užausis, užstalė*), *ant-* (pvz., *añtakis, añpetis*), *prie-* (pvz., *príemiestis, príemolis*). Likusieji lietuviški bendrinės kalbos Δ priešdėliai rikiuojasi maždaug į tokią mažėjančio darumo eilę: *ne-*, *į-*, *apy-*, *po-*, *be-*, *prieš-*, *at-*, *iš-*, *per-*, *pro-*, *nuo-*, *pra-*, *są-*. Be to, dar yra vadinamųjų tarptautinių priešdėlių. Jų net daugėliau negu lietuviškųjų, tačiau prefiksiniėje lietuvių kalbos daiktavardžių daryboje jie tesudaro visai periferinį posistemį. Iš įprastesnių tokių priešdėlių minėtini *anti-* (pvz., *antifašistas*), *kontr(a)-* (pvz., *kontržvalgyba*), *sub-* (pvz., *subnúoma*), *super-* (pvz., *superbomba*).

Dūriniai lietuvių kalbos daiktavardžių daryboje labiausiai įvairuoja dėl rėmimosi tai vienokių, tai kitokių kalbos dalių žodžiais. Beveik trys ketvirtadaliai sudurtinių daiktavardžių antrąjį sandą turi iš daiktavardžio. Didesnės dalies tokių dūrinių pirmasis sandas taip pat yra iš daiktavardžio (pvz., *arbātžolės, karklāžvirblis, šikšnósparnis*); nereti ir dūriniai su pirmuoju sandu iš būdvardžio (pvz., *jaunāmartė, júodvabalis, svetimšālis, -ė*); likusių pirmasis sandas dar gali būti iš skaitvardžio (pvz., *dviratis, trėčdalis*), veiksmažodžio (pvz., *varvanōsis, -ė*), prieveiksmio (pvz., *aplínkkelis*), prielinksnio (pvz., *tarpežis*), įvardžio (pvz., *kitataūtis, -ė*). Maždaug ketvirtadalio visų sudurtinių daiktavardžių antrasis sandas yra veiksmažodinis. Daugumos tokių dūrinių pirmasis sandas yra iš daiktavardžio (pvz., *batsiuvýs, -ė, naktišvietė, saulėlydis*), likusiųjų – iš būdvardžio (pvz., *piktadarýs, -ė*), skaitvardžio (pvz., *antralakaiĩ*), įvardžio (pvz., *savígyma*) ar prieveiksmio (pvz., *daugnorà*). Dūrinių, turinčių antrąjį sandą ne iš daiktavardžio ir ne iš veiksmažodžio, o iš kurios kitos kalbos dalies žodžio, yra labai nedaug. Dažniausiai jų antrasis sandas remiasi būdvardžiu, o pirmasis – arba prieveiksniu (pvz., *aplínkraudė, júodbėris, -ė*), arba daiktavardžiu (pvz., *vīštpalaikė*).

L: Urbutis V. Dabartinės lietuvių kalbos galūnių darybos daiktavardžiai. *Klb.* 3, 1961; Urbutis V. Dabartinės lietuvių kalbos sudurtinių daiktavardžių daryba. *Dabartinė lietuvių kalba*, Vilnius, 1961, p. 65–121; *Lietuvių kalbos gramatika* 1, 1965, p. 251–473.

V. U.

dalelītė (lot. *particula*) – nesavarankiška kalbos dalis, kurią sudaro nekaitomi žodžiai, žymintys kitų žodžių, jų junginių ar sakinių papildomus reikšmės atspalvius. Lietuvių kalbos Δ yra dažniausiai trumpi, nesudėtingos sandaros žodžiai. Sakinyje Δ paprastai neturi savarankiškos funkcijos. Tik kai kurios Δ (pvz., *beveik, taip, nè, šė*) tam tikrais atvejais esti savarankiškesnės, gali atstoti net sakinį (pvz., *Ar šiandien eisi? Ne.*).